

$7+5=12$, μήπως αὕτη εἶναι ἀναλυτική; Ἐνυπάρχει στήν παράσταση τοῦ $7+5$ ἢ παράσταση τοῦ 12; Ὁχι. Στήν παράσταση τοῦ 12 ὑπάρχει τὸ νέο τῆς ἐνότητας. Στὸ $7+5$ ὑπάρχει ἀπλῶς ἀξίωση γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐνότητας αὐτῆς. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ὅμως χρειάζεται νὰ τεθοῦν τὸ 7 καὶ τὸ 5 ὡς ταυτότητες· καὶ αὐτὸς ὁ ταυτισμὸς καὶ ἡ πραγματοποίηση τῆς ἐνότητας ποὺ ἐπακολουθεῖ εἶναι ἀκριβῶς τὸ νέο στὸν ἀριθμὸ 12. Εἶναι λοιπὸν καὶ αὕτη ἡ ἀριθμητικὴ κρίση συνθετικὴ.¹⁾

Μπορεῖ κανεὶς, προχωρώντας ἀπὸ παράδειγμα σὲ παράδειγμα, νὰ δῇ πὺς ὅλες οἱ κρίσεις, ποὺ αὐξάνουν τὴ μαθηματικὴ γνώση, εἶναι κρίσεις συνθετικὲς. Μένει νὰ δοῦμε γιὰτί εἶναι ἀντικειμενικὲς γνώσεις, γιὰτί εἶναι κρίσεις ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν αἴσθηση, ποὺ πρέπει νὰ παραδεχθῇ γιὰ ἀληθινὲς κανεὶς, καὶ ἐκεῖ ἀκόμα ὅπου ἡ αἴσθηση δὲν μᾶς ἔχει τίποτε δώσει. Ἄν οἱ μαθηματικὲς κρίσεις στηρίζονταν μόνο στὴν αἴσθηση ἢ σὲ μιὰν ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν αἴσθηση, τότε θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἔχουν ἀντικειμενικὸ κῦρος, καὶ μαζὶ μ' αὐτὲς ὅλη ἡ ἀνθρώπινη γνώση. Γιὰ νὰ φθάσῃ στὴ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ὁ Kant στρέφεται πρὸς τὴν ἀνάλυση τῆς φύσης τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου.

3. Ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος.

Τῆς γεωμετρίας ἀντικείμενο εἶναι τὰ μεγέθη καὶ οἱ σχέσεις των στὸν ἄνθρωπο. Βασικὴ προϋπόθεση τῆς γεωμετρίας εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Ἄν ὁ ἄνθρωπος εἶναι παράσταση ἐμπειρικὴ, τότε καὶ ὅλα τὰ μεγέθη, ποὺ εἶναι μέρη τοῦ ἄνθρωπου, καὶ ὅλες οἱ σχέσεις των, εἶναι ἐμπειρικὲς καὶ εἶναι καὶ ἡ γεωμετρία ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη. Ἄν ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος εἶναι παράσταση a priori, τότε καὶ ὅλα τὰ μεγέθη καὶ οἱ σχέσεις των, δηλαδή ὅλη ἡ γεωμετρία εἶναι στηριγμένη σὲ μιὰ βάση a priori καὶ μπορεῖ νὰ ἔχη κῦρος ἀντικειμενικὸ, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν αἴσθηση.

Ἄπὸ τὴν ἐρευνα τοῦ ἄνθρωπου καὶ τοῦ χρόνου ἀρχίζει ἡ θεμελίωση τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς μηχανικῆς. Καὶ σ' αὐτὴν ὁδηγιόμαστε ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ βροῦμε, ἂν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ γνώση. Ξαίρομε πὺς ὑπάρ-

¹⁾ Kant Kr.d.r.V., Einf. V. σελ. 37, Proleg. § 2 σελ. 263, Na t o t r p ἐνθ. ἀν. σελ. 15, K. Fischer I. σελ. 340 κ. ε.

χει μόνο σέ κρίσεις συνθετικές a priori. Καί τέτοιες δὲν φαίνονται νὰ βρίσκονται παρὰ μόνο στὰ μαθηματικά, γιατί ἔξω ἀπ' αὐτὰ ἔχομε, ἢ τίς κρίσεις τῆς τυπικῆς λογικῆς, ποὺ εἶναι ὅλες a priori, ἀλλὰ καὶ ἀνιλευτικές, ἢ τίς ἐμπειρικές κρίσεις, ποὺ εἶναι ὅλες συνθετικές κρίσεις, ἀλλὰ a posteriori. Μόνο λοιπὸν στὰ μαθηματικά καὶ στίς ἐπιστῆμες ποὺ σ' αὐτὰ στηρίζονται, ὑπάρχει ἐλπίδα νὰ βρεθῆ ἀληθινὰ ἀντικειμενικὴ γνώση, καὶ βρεθοῦν κρίσεις συνθετικές μαζί καὶ a priori. Γι' αὐτὸ στηρίζει ὁ Καντ ὅλη του τὴν ἔρευνα στὰ μαθηματικά¹⁾ καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ χώρου, ποὺ εἶναι θεμέλιο τῆς γεωμετρίας καὶ τοῦ χρόνου, τοῦ μαθηματικοῦ χρόνου, ποὺ εἶναι θεμέλιο τῆς ἀριθμητικῆς.²⁾

(Ὁ χώρος.) Καὶ πρῶτα ἀποκρούει τὴν ἀποψη, ὅτι ὁ χώρος εἶναι ἔννοια ἐμπειρική. 1. "Ἄν ὁ χώρος προέκυπτε ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐντυπώσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει κάτι ἔξω ἀπὸ μένα, δηλαδή σ' ἓνα ἄλλο μέρος ἀπὸ ἐμένα, στὸ ὁποῖο ἡ αἴσθησή μου νὰ ἀνιψήσεται καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο νὰ ἀντλῶ τὴ γνώση τοῦ χώρου. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἔχω συνείδηση ἑνὸς σημείου, ποὺ εἶναι σὲ ἄλλο μέρος ἀπὸ μένα, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχω κι' ἄλλες τὴν παρίστασις τοῦ χώρου. Λέν προηγοῦνται ἡ ἐξωτερικὴ αἴσθησις καὶ οἱ παραστάσεις ποὺ μᾶς γεννᾷ, γιατί τίποτε τὸ ἐξωτερικὸ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ, χωρὶς τὴν παρίστασις τοῦ χώρου. Εἶναι λοιπὸν ὁ χώρος παρίστασις, ποὺ προηγεῖται ἀπὸ καὶθε αἴσθησις ἀπὸ ὅσες μᾶς δίνει ὁ ἐξωτερικός, δηλαδή ὁ ὕλικὸς κόσμος.³⁾

2. Μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ σκεφθοῦμε ἓνα χώρο χωρὶς ἀντικείμενα, ἓνα κενό· εἶναι ὅμως λογικὰ ἀδύνατο νὰ σκεφθοῦμε αἰσθητὰ ἀντικείμενα ἔξω ἀπὸ τὸν χώρο. Ὁ χώρος εἶναι ὁ ἀνεγκλιτός ὅρος τῆς δυνατικότητος νὰ ἔχομε παραστάσεις αἰσθητῶν πραγμάτων.

3. Ἄλλο ἔννοια τοῦ χώρου καὶ ἄλλο χώρος. Ὁ χώρος δὲν εἶναι ἔννοια καὶ μάλιστα γενική, ποὺ περιλαμβάνει τοὺς διάφορους μερικτοὺς χώρους, ὅπως ἡ γενικὴ ἔννοια περιλαμβάνει τὰ μερικτώτερα εἶδη. Ὁ

1) Kant Kr. d. r. V. § 2 σελ. 51-73. Proleg. § 6-13.

2) Γιὰ τὴ διάκριση τοῦ μαθηματικοῦ ἀπὸ τὸν ιστορικὸν χρόνο, βλ. Θεοδωρακόπουλου Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας (1938).

3) Kritik d. r. V., I, § 2 σελ. 51.

4) Kant Kr. d. r. V. § 2 σελ. 57.

χώρος εἶναι ἐποπτεία (Anschauung).¹⁾ Τὸ περιεχόμενο τῶν παραστάσεων μας μπορεῖ νὰ εἶναι ἄμεσα δεδομένα καὶ συγκεκριμένα ἀντικείμενα ἢ νὰ εἶναι λογικὴ ἀφαίρεση ἀπὸ ἰδιότητες, ποὺ συναντιοῦνται σὲ πολλὰ ἄμεσα δεδομένα καὶ συγκεκριμένα ἀντικείμενα. Ἐναλόγως περιέχει ἡ παράστασή μας ἐποπτεία ἢ ἔννοια. Οἱ ἔννοιες βγαίνουν ἀπὸ τὴν ἐποπτεία. Ἐκ τῆς μιᾶς μεριᾶς ἡ ἔννοια εἶναι εὐρύτερη ἀπὸ τὴν ἐποπτεία, γιατί ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἀπροσδιόριστη ποσότητα. Εἶναι ὅμως καὶ στενότερη, ἀκριβῶς γιατί, θέλοντας νὰ συλλάβῃ τὴν ποσότητα σὲ μιὰν ἐνότητα, ἀπορρίπτει τὰ μὴ κοινὰ στοιχεῖα τῶν πραγμάτων καὶ περιορίζεται στὰ λίγα κοινά. Τὸ βάθος τῆς μιᾶς εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο μὲ τὸ πλάτος τῆς ἄλλης.²⁾ Ἡ παράσταση λοιπὸν τοῦ χώρου, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν βάση κάθε παράστασης τῆς γεωμετρίας, εἶναι ἐποπτεία.

Ἄλλὰ τὸ ὅτι ὁ χώρος εἶναι ἐποπτεία προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα: α') Οἱ εἰδικότερες ἔννοιες δὲν εἶναι μέρη τῆς γενικώτερης, ἐνῶ οἱ κατ' ἰδίαν χώροι εἶναι μέρη τοῦ χώρου. Δὲν μπορεῖ νὰ ποῦμε πὼς ἕνας ἄνθρωπος εἶναι μέρος τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ μπορεῖ νὰ ποῦμε πὼς ὁ κάθε συγκεκριμένος χώρος εἶναι μέρος ἑνὸς ἀπειρου χώρου.³⁾

β') Ὁ χώρος εἶναι ἕνας· καὶ ὅταν μιᾶμε γιὰ πολλοὺς χώρους, ἐννοοῦμε πάντοτε τὰ μέρη τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χώρου. Σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν στηρίζεται ἄλλωστε ὁλόκληρη ἡ γεωμετρία. Καὶ τὰ μέρη αὐτοῦ τοῦ ὅλου δὲν μπορεῖ φυσικὰ νὰ προηγοῦνται ἀπὸ τὸ ὅλον· συλληπτὰ εἶναι μόνο μέσα σ' αὐτὸ τὸ ὅλο. Τὸ μέρος ἀξιῶνει καὶ λογικὰ ἀλλὰ καὶ ἐποπτικὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὅλου. Μόνο τὸ γεγονός ὅτι ὁ χώρος εἶναι ἐποπτεία a priori, ἐξηγεῖ τὸ ἀντικειμενικὸ κῦρος τῆς γεωμετρίας.

γ') Ἄν ὁ χώρος ἦταν ἔννοια, δὲν θὰ μπορούσαμε παρὰ μὲ ἀναλυτικὴ κρίσιν νὰ ξεκαθαρίσωμε τὴν ἔννοιά του· δὲν θὰ μπορούσαμε συνθετικὰ νὰ προσθέσωμε κάτι στὴν ἔννοιά του, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκτήσωμε τίς γνώσεις ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν γεωμετρία. Ὁ χώρος κατασκευάζεται μὲ τὴν ἀπειρὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐποπτείας μας. Εἶναι ἐπο-

1) Kant, Kr. d. r. V. § 1 σελ. 49.

2) K. Fischer ἐνθ. ἀν. σελ. 392.

3) Bauch ἐνθ. ἀν. σελ. 66.

πτεία. "Αν ήταν έννοια, δέν θα μπορούσαμε νὰ βγοῦμε πέρα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς έννοιαις αὐτῆς, ὅπως τὸ κάνει ἡ γεωμετρία.¹⁾

δ') Ἐπίσης ὁ χώρος δέν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ ἀπλῶς ὡς σχέση τῶν πραγμάτων ἢ ὡς ιδιότητα τῶν πραγμάτων, γιατί ὑπάρχουν διαφορές, λογικά ἀναισιβήτητες, μέσα στὸ χώρο, ποὺ δέν ἐξηγοῦνται ἀπὸ τίς χωρικές σχέσεις τῶν πραγμάτων. Οἱ διαφορές τῶν κατεύθύνσεων μέσα στὸ χώρο, ποὺ ἐκφράζονται μὲ τίς λέξεις «ἀπὲνω καὶ κάτω», «δεξιὰ καὶ ἀριστερά», «ἐμπρὸς καὶ πίσω», εἶναι ἀκριβῶς οἱ διαφορές αὐτές. Ἄς πάρουμε δυὸ ἀντικείμενα ἀπολύτως ὅμοια σὲ ὅλα τους τὰ μέρη, δυὸ ἡμισφαίρια τῆς ἴδιας σφαιρικής γιατί μπορούμε καὶ μιλοῦμε γιὰ ἓνα ἡμισφαίριο ποὺ στρέφεται πρὸς ἀπὲνω καὶ ἓνα ποὺ στρέφεται πρὸς κάτω μέρος, γιὰ ἓνα βόρειο ἢ ἓνα νότιο: Στις σχέσεις τῶν μερῶν καθε ἡμισφαιρίου ἀναισιβήτητων δέν ὑπάρχει καμμιὰ διαφορὰ. Διαφορὰ ὑπάρχει ἂν ἀναιρέσουμε τὰ δυὸ ἡμισφαίρια σὲ καὶ τρίτο, στὸ χώρο, ποὺ βρίσκεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα καὶ μέσα στὸν ὅποιον αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα ἔχουν μιὰ διαφορετική κατεύθυνση. Ὁ χώρος ὅμως, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα, δέν μπορεῖ νὰ βγαίνει ἀπὸ τὴ συσχέτιση τῶν ἀντικειμένων, δέν ἐκφράζει σχέσεις τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ εἶναι ὁ ὅρος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐξαρτᾶται ὁ χωρικός των προσδιορισμός. Ὁ χώρος δέν εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν σχέσεων τῶν πραγμάτων, εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ ἐποπτεία των. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ χώρος εἶναι σύγχρονα ἀντικείμενο ἐποπτείας, γιατί ὄχι λογικά, ἀλλὰ μόνο ἐποπτικά πρὸς λογίζονται ἓνα ἀντικείμενο ὅμως ποὺ ὑπάρχει λογικά πρὶν ἀπὸ τὴν αἴσθησι, ἀφοῦ εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴ σύλληψη ὅποιονδήποτε αἰσθητοῦ. Ὁ χώρος εἶναι καθαρή ἐποπτεία.

Ἄφοῦ ὅμως ὁ χώρος εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ συνεπῶς καὶ ἀπὸ τὴ σχετικότητα τῆς ἐμπειρικής γνώσης, τότε ὅλες οἱ σχέσεις καὶ ὅλοι οἱ σχηματισμοὶ τοῦ χώρου, δηλαδή ὅλη ἡ γεωμετρία εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ θεμελιώνεται ὄχι στὴν αἴσθησι, ἀλλὰ στὶς νοητικές της προϋποθέσεις, στὴ μέθοδο μὲ τὴν ὁποῖα ὁ νοῦς ἀντιμετωπίζει τὸν αἰσθητὸ κόσμο, μὲ μιὰ λέξη, στὸ νοῦ.

1) Kant, Kr. d. r. V. § 3 σελ. 54.

(Vernunft) καὶ ἔχουν γι' αὐτὸ οἱ κρίσεις τῆς κῆρος ἀντικειμενικό.

Ἔοχος.¹⁾ Ὅτι εἶπαμε γιὰ τὸ χῶρο πρέπει νὰ τὸ ἐπαναλάβωμε ἀνάλογα καὶ γιὰ τὸ χρονο. Μετὰ τὴν δικαιολόγηση τῆς γεωμετρίας ἔρχεται ἡ σειρά τῆς ἀριθμητικῆς. Ἡ ἀριθμητικὴ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν σχέσεων τοῦ ἀριθμοῦ. Οἱ σχέσεις τοῦ ἀριθμοῦ ἔχουν γιὰ ὑπόβαθρο τὴ μονάδα καὶ τὴν ἀδιάπτωτη καὶ διαδοχικὴ προσθήκη τῆς μιᾶς μονάδας στὴν ἄλλη, δηλαδὴ τὴ μέτρηση. Ἡ μέτρηση εἶναι ἡ ἐκφραση τῆς χρονικῆς συνέχειας. Ὁ χρόνος εἶναι ἀδιανόητος χωρὶς τὸν ἀριθμό. Ἡ τάξη τοῦ ἀριθμοῦ εἶναι ὁ μοναδικὸς χρονικὸς προσδιορισμός. Μὲ τὸν ἀριθμὸ προσδιορίζεται ὁ χρόνος στὴν ἀστρονομία καὶ γενικὰ στὶς φυσικομαθηματικὲς ἐπιστῆμες.

Ὅπως ὅλα τὰ ὑλικά ὑπάρχουν σ' ἓνα ὠρισμένο χῶρο καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ ἀντιληφθοῦμε ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο, ἔτσι καὶ συμβαίνουν σ' ἓναν ὠρισμένο χρόνο καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ ἀντιληφθοῦμε ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο. Ὁ χρόνος εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση κάθε γεγονότος. Τὰ γεγονότα ἢ εἶναι σύγχρονα ἢ ἔρχονται τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, καὶ τίς δυὸ φορὲς ὑπάρχουν μέσα στὸ χρόνο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθοῦν, παρὰ ἂν προϋποτεθῇ ὁ χρόνος. Ἡ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων ἔχει γιὰ θεμελιώδη ὄρο τὸ χρόνο. Γι' αὐτὸ ἡ παράσταση τοῦ χρόνου προηγεῖται λογικὰ ἀπὸ κάθε ἄλλη παράσταση. Δὲν μπορεῖ ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος νὰ εἶναι παραστάσεις, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν αἴσθηση, ἀφοῦ ἡ ἀντίληψη κάθε αἰσθητοῦ ἔχει γιὰ προϋπόθεση τὴν παράσταση τοῦ χρόνου. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε γιὰ τὸ χρόνο, ὅπως τὸ εἶπαμε γιὰ τὸ χῶρο, πὼς εἶναι προϋπόθεση κάθε ἐποπτείας, ἢ μὲ ἄλλες λέξεις, ποὺ ὑποσημαίνουν τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπὸ τὴν αἴσθηση, πὼς εἶναι καθαρὴ ἐποπτεία. Ἄν ὅμως ὁ χρόνος εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν αἴσθηση καὶ ἀπὸ τὴν σχετικότητα τῆς γνώσης τῆς ἐμπειρικῆς, τότε καὶ ὅλες οἱ σχέσεις, ποὺ ἔχουν τὸ χρόνο γιὰ βασικὴ ἀρχή, δηλαδὴ οἱ ἀριθμητικὲς σχέσεις, θεμελιώνονται σ' ἓνα βᾶθρο ἀντικειμενικό, ἀκλόνητο, καὶ ἡ ἀριθμητικὴ, ἔχοντας καθαρὰ νοητικὸ καὶ ὄχι αἰσθητικὸ θεμέλιο, ἀποκτᾷ κῆρος ἀντικειμενικό.

Ὅπως τὸ τονίσαμε καὶ γιὰ τὸ χῶρο, ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἐννοία

1) Kant, Kr. d. r. V. § 4 σελ. 57—61.

στην οποία υπάγονται οι κατ' ἰδίαν χρόνοι σὺν εἶδη. Εἶναι προϋπόθεσις ἐποπτείας, καθαρὴ ἐποπτεία. Τὸ εἶδος υπάγεται στὸ γένος· δὲν ἐνυπιάζει σ' αὐτό, δὲν εἶναι μέρος τοῦ γένους. Ἀντίθετα οἱ κατ' ἰδίαν χρόνοι εἶναι μέρη τοῦ χρόνου καὶ ἐνυπιάζουν α' αὐτόν.

4. Εἰδικώτερα γιὰ τὶς μορφές τῆς ἐποπτείας.

Γιὰ τὴν κατανόησιν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου εἶναι ἀναγκαῖοι καὶ ἄλλοι προσδιορισμοί.

α) Ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος εἶναι τὰ μόνα στοιχεία, ποὺ εἶναι ὅροι καθ' ἑαυτῶν αἰσθητοῦ. Κανένα ἄλλο δὲν ἔχει αὐτὴ τὴν ιδιότητα.¹⁾

β) Ἡ μονάδα μπορεῖ ἐπ' ἀπειρον νὰ ἐπαναλαμβάνεται καὶ τὸ γεωμετρικὸ σχῆμα ἐπ' ἀπειρον νὰ ποικιλιεῖται· ἔτσι εἶναι ἀπειροὶ οἱ ἀπ' κεκμημένοι χώροι καὶ χρόνοι. Ἀφοῦ ὅμως οἱ κατ' ἰδίαν χώροι καὶ χρόνοι εἶναι μέρη τοῦ ἐνὸς χώρου καὶ τοῦ ἐνὸς χρόνου, ἔτσι καὶ αὐτοὶ καὶ ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος εἶναι ἀπειροί. Ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ χωρίζουμε μῆσα στὰ ἀπειρα καὶ ἐνιαῖα αὐτὰ μεγέθη γεννιούνται οἱ κατ' ἰδίαν χρόνοι καὶ χώροι.²⁾

γ) Ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος εἶναι καὶ ἀπὸ μὲν ἄλλη πλευρὰ προϋποθέσεις τῆς ἀντίληψης ὁποιοῦδήποτε αἰσθητοῦ. Ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος εἶναι τὰ «principia individuationis», οἱ ἰσχυροὶ, μὴ τίς ὁποῖες κατανοήσουμε τὸν ἀτομικὸ προσδιορισμὸ τῶν αἰσθητῶν. Καθ' ἑαυτῶν καταλαμβάνει ἕνα ἀτομικὰ ὁρισμένο χώρο καὶ ὁρισμένο χρόνο. Ὅσα εἶναι σύγχρονα διαφέρουν ἀναγκαστικὰ κατὰ τὸν χρόνο. Ὅσα εἶναι στὸν ἴδιον χρόνο εἶναι ἀναγκαστικὰ ἐτερόχρονα. Ἡ γνώση ἀπαιτεῖ αὐτῶν τῶν προσδιορισμῶν τοῦ ἀντικειμένου. Ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος εἶναι ἀπαραίτητοι ὅροι γιὰ τὸν ἀτομικὸ προσδιορισμὸ του καὶ γι' αὐτὸ προϋποθέσεις καθ' ἑαυτῶν ἀντίληψης. Γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ τὸ αἰσθητὸ ἀντικείμενο, πρέπει γὰρ μᾶς δοθῆ ἄμεσα καὶ συγκεκριμένα. Γιὰ νὰ μᾶς δοθῆ ὅμως ἔτσι, πρέπει νὰ μᾶς δοθῆ στὴν ἀπόλυτή του ἀτομικότητα, δηλαδή ποῖται νὰ γίνῃ ἀντικείμενο τῆς ἐποπτείας μας, ποὺ καθ' ἑαυτῶν τὸν ἀτομικὸ προσδιορισμὸ. Ἀντικείμενο λοιπὸν ἐποπτείας εἶναι μόνο ὁ,τι πῆρε χρονικὸ καὶ

1) Kant, Kr. d. r. V. § 6 σελ. 60 κ.ε., § 7 σελ. 63.

2) Kant, Kr. d. r. V. § 2 σελ. 63 κ.ε., § 8 σελ. 68.

χωρικό προσδιορισμό, γιατί χρόνος καὶ χώρος εἶναι ὄροι, ἢ μὲ ἄλλες λέξεις, μορφές τῆς ἐποπτείας. Ἡ αἴσθησις, ποὺ δὲν μᾶς δίνει τὸ χρόνο καὶ τὸν χώρο, γιατί αὐτὰ εἶναι προϋπόθεσις τῆς αἴσθησις, μᾶς δίνει ὁμοίως ἓνα ἄμορφο ὕλικό, ποὺ γίνεται περιεχόμενο τῆς ἐποπτείας, μόλις ἀποκτήσῃ τις προσδιοριστικὰς μορφὰς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσεως ἔρχεται σὲ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀντικείμενο, μόνον ὅμως ὅταν οἱ μορφὰς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου δώσουν τὸν ἀναγκαῖο χρονικὸ καὶ χωρικὸ προσδιορισμὸ στὶς ἐντυπώσεις ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ αἰσθήσεις. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν παραστάσεων τῶν αἰσθητῶν, προκύπτουν τὰ φαινόμενα (Erscheinungen), δηλαδὴ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρικῆς γνώσεως. Ἡ αἴσθησις, γυμνὴ ἀπὸ κάθε ἐνέργεια τοῦ ὑποκειμένου τῆς γνώσεως, δὲν μᾶς παρέχει ἕτοιμα τὰ φαινόμενα· ἡ γνωστικὴ ἐνέργεια ἐπεξεργάζεται τὴν αἴσθησις, δίνοντάς της πρῶτα ἀπ' ὅλα τις μορφὰς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, καὶ αὐτὸ τὸ δόσιμο τῆς μορφῆς εἶναι τὸ ἀποφασιστικὸ σημεῖο τῆς γνώσεως τῶν φαινομένων.

Τέλος ἂς δοῦμε σὲ τί διακρίσεις εἰδικώτερες μᾶς ὁδηγεῖ ἡ διαμόρφωσις τῶν αἰσθητῶν δεδομένων ἀπὸ τις καθαρὰς μορφὰς τῆς ἐποπτείας, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου.

Παίρνομε πρῶτα τὸ χωρικὸ προσδιορισμό. Κάθε αἰσθητό, γὰρ νὰ γίνῃ φαινόμενο, πρέπει νὰ πάρῃ μιὰ θέσις προσδιορίσιμη μαθηματικά, γεωμετρικὰ μέσα στὸν χώρο. Ὑπάρχουν αἰσθητά, ποὺ μ' αὐτὸν τὸν προσδιορισμὸ διαπιστώνεται πὼς βρίσκονται σὲ ἄλλη θέσις ἀπὸ τις ψυχοφυσικὰς ὀντότητες ποὺ τὰ ἐποπτεύουν, καὶ ἔτσι βρίσκονται μὲ αὐτὰς σὲ μιὰ χωρικὴ σχέση. Κάθε φορὰ ποὺ ὑπάρχει τέτοια χωρικὴ σχέση, μπορεῖ νὰ ἔχομε μπροστὰ μας ἀντικείμενα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου. Ὁ χώρος εἶναι ἡ πρώτη ἀπαραίτητη μορφή τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου.

Ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς εἶναι πολυπλοκώτερος. Οἱ ἀντιλήψεις ἢ εἶναι σύγχρονες ἢ εἶναι ἐπάλληλες. Ἡ θέσις των στὸν χρόνο προσδιορίζεται ἀριθμητικὰ. Καθεμιὰ κατέχει μιὰν ὀρισμένην θέσις στὴν ἀδιάπτωτη σειρά τῶν ἀριθμητικῶν μεγεθῶν καὶ βρίσκεται ἔτσι σὲ μιὰν ὀρισμένην θέσις καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ σχέση μαθηματικὰ προσδιορίσιμη πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα ἀντικείμενα. Ἡ χρονικὰ προσδιορισμένη

αντίληψη μπορεί νάχη καὶ χρονικὸ προσδιορισμό, καὶ τότε μόνο ἔχομε μπροστά μας τὸ ἄμεσο καὶ συγκεκριμένο, τὸ ἐξωτερικευμένο ἀντικείμενο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Δὲν ἀρκεῖ νὰ ξαίρη κανεὶς τοῦ βρῖσκειται καὶ, πρέπει νὰ ξαίρη καὶ πότε συμβαίνει. Ἄλλοιὸς ἀπομένει ἓνα σημεῖο ἀοριστίας, ποὺ ματαιώνει τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀντικειμένου. Εἶναι γι' αὐτὸ ὁ χρόνος ἡ δεύτερη ἀπαραίτητη μορφή τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Ἄλλὰ δὲν ἀτιματίζει ἐδῶ ἡ σημασία τοῦ χρόνου. Στὴν ἐνότητα τῶν ἀντιλήψεων, ποὺ ἀπαιτεῖται ἓνα ἀντικείμενο ἐπιστημῆς, μπορεί μερικὰ στοιχεῖα νὰ ἐκλείπουν καὶ μερικὰ νὰ προσκίθενται, ἐνῶ σύγχρονα τὰ ἄλλα νὰ διατηροῦνται. Τότε λέμε πὺς τὸ ἴδιον ἀντικείμενο μεταβάλλεται· εἶχε πρὶν τις α ἰδιότητες καὶ τώρα ἔχει τις β. Μὲ τὸ πρὶν καὶ μετὰ τώρα, δηλαδὴ μετὰ τὸ χρόνο, προσδιορίζεται ἡ μεταβολὴ τῶν κατ'εἶδος ἀντικειμένων. Τὸ γίνεσθαι τῶν ἀντικειμένων γίνεται ἀντιληπτὸ μόνο μετὰ τὸν χρονικὸ προσδιορισμό.

Ἐπίσθον ὅμως ἀντικείμενα, ποὺ δὲν εἶναι χρονικὰ προσδιορισμένα, δὲν βρῖσκονται σὲ ἄλλη θέση ἀλλὰ τὴν ἐπιστημολογικὴν φαινομενικὴν ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Τὰ χρονικὰ φαινόμενα ἐπίσθον, χωρίς νὰ ἐπίσθον στὸ χρόνο· στὸ χρόνο ἐπίσθον οἱ φαινομενικὲς ἀλλοιώσεις, ποὺ παρακολουθοῦν τὰ χρονικὰ φαινόμενα. Ἐπίσθον ὅμως στὸ χρόνο καὶ δὲν μπορεί νὰ τὰ ἐπιστημολογικῶς χωρίς χρονικὸ προσδιορισμό. Εἶναι λοιπὸν ὁ χρόνος ἡ μορφή, ὅχι μόνο τῆς ἀντίληψης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ἡ μορφή καθὲ ἀντιληπτοῦ, καθὲ αἰσθητοῦ.

5. Ἡ θεμελίωση τῆς ἐμπειρίας.

Ἔως τώρα ἀνάλυσσαμε τὸ ἔργο τῆς ἐπιστημῆς γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν κατ' ἴδιαν φαινομένων. Τὸ ὅτι τὸ ἀντικείμενο δὲν παραλαμβάνει ἔτοιμα τὰ ἀντικείμενα, καθὼς τὰ μαθαίνομε ἀπὸ μόνη τὴν ἐπιστήμη, αὐτὸ δὲν μᾶς παραξενεύει καὶ τόσο. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς κένει κἀπο νὰ παραδεχθῶμε εἶναι, πὺς ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη δὲν βρῖσκει τίποτα ἔτοιμο, μὰ πρέπει, γιὰ νὰ ἐπίσθον ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τὸ θεωρητικὸ ἐπιστημολογικὸ, πρῶτα νὰ προσδιορισθῇ χρονικὰ καὶ χρονικὰ, ἂν τὸ ἄλλο τὸ μᾶς εἶναι δοσμένο ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμο, ἢ μόνο χρονικὰ, ἂν τὸ

ὕλικό του εἶναι τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοῦ λεγόμενου ψυχικοῦ κόσμου· καὶ τότε μόνο ἔχομε μπροστά μας ἓνα ἀντικείμενο ἐποπτείας, ἓνα φαινόμενο.

Ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος, ὄντας μορφές ποὺ προϋποτίθενται σὲ κάθε ἐποπτεία, ἔχουν τὸ χαρακτηριστὴ τῆς ἀπόλυτης γενικότητας καὶ ἀναγκαιότητας. Καὶ οἱ ἐπιστῆμες, ποὺ ἐρευνοῦν τὶς σχέσεις ἢ τὶς συναρτήσεις τῶν ἀριθμῶν, δηλαδὴ τῶν δυνατῶν χρονικῶν προσδιορισμῶν ἢ τὶς σχέσεις τῶν χωρικῶν σχηματισμῶν, βρίσκουν, στὴν γενικότητα καὶ ἀναγκαιότητα τῶν θεμελιωδῶν τῶν ὄρων, τὴν γενικότητα καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ τῶν κύρους. Ἔτσι ἐξηγιέται γιὰ τὸ οἱ συνθετικὲς κρίσεις a priori, ποὺ ἀποτελοῦν τὶς ἐπιστῆμες αὐτές, ἐκφράζουν κάτι ποὺ εἶναι ἀναγκαστικὰ θεμελιωμένο στὶς ἴδιες τὶς προϋποθέσεις τοῦ νοῦ, κάτι γι' αὐτὸ ἀπόλυτα ὀρθό.

Ἀλλὰ τὰ μαθηματικὰ δὲν ἐργάζονται μὲ αὐτὸν ποὺ λέμε συνήθως πραγματικὸ καὶ ἀληθινό, μὲ τὸν αἰσθητὸ κόσμον· εἶναι καθαρὰ διανοητικοὶ σχηματισμοί. Καὶ ἴσως ἀπὸ αὐτὸ νὰ ἐξηγιέται ἡ ἀπόλυτη ὀρθότητα τῶν μαθηματικῶν συνθετικῶν κρίσεων· ἴσως γι' αὐτὸ, μονάχα αὐτὲς νὰ ἔχουν τὸ χαρακτηριστὴ τοῦ a priori. Γιὰ ν' ἀπαντήσωμε λοιπὸν κατὰ τρόπο γενικὸ καὶ ὀρισμένο στὸ ἐρώτημα, ἂν ὑπάρχουν κρίσεις, ποὺ νὰ εἶναι μαζί καὶ συνθετικὲς καὶ a priori, πρέπει, ἀφήνοντας τὰ μαθηματικὰ γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, νὰ ἐξετάσωμε ἂν ὑπάρχουν τέτοιες κρίσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸν αἰσθητὸ κόσμον, ποὺ ἐρευνᾷ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη. Ἐρωτᾶμε δηλαδὴ, πῶς εἶναι δυνατὴ μιὰ φυσικὴ ἐπιστήμη μὲ κύρος ἀντικειμενικὸ καὶ ἀπόλυτο. Ζητοῦμε τὴν ἀντικειμενικότητα στὴ γνώση τῶν φυσικῶν φαινομένων· ζητοῦμε κρίσεις καὶ δὴ κρίσεις συνθετικὲς a priori, ποὺ νὰ ἀφοροῦν φυσικὰ φαινόμενα. Μὲχρις ἐδῶ ξαίρωμε πῶς τὰ κατ' ἴδιαν φαινόμενα σχηματίζονται ἀπὸ τὴν ἐξατομικευτικὴν ἐποπτεία· τώρα πρέπει νὰ δοῦμε πῶς κρίνονται, συνδέονται καὶ γίνονται ἀντικείμενα ὄχι ἐποπτείας ἀλλὰ γνώσης· πῶς γίνονται γνώση. Ἡ γνώση τῶν φαινομένων ὀνομάζεται ἐμπειρία (Erfahrung).

Ἡ ἐποπτεία μᾶς παρέχει τὰ φαινόμενα καθωρισμένα κατὰ τὸν ὁρὸν καὶ τὸν χρόνον. Μᾶς παρέχει τὴν ἀτομικὴν τὸν ὑπόστασιν. Ὡς ἐκεῖ φθάνει ὁ προσδιορισμὸς τῆς. Στὸν ὁρὸν ὁμοίως καὶ στὸν χρόνον καθεστὸν ἀντικείμενον ἔχει τὴν δικήν του θέσιν, πάντα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν θέσιν καθε-

ἄλλου ἀντικειμένου. Ἔχουν ἔτσι τὰ ἀντικείμενα στήν ἐποπτεία ἕναν ἀπόλυτα ἀτομικό προσδιορισμό καί παρουσιάζουν γι' αὐτό μίαν ἀπέραντη ποικιλία (Mannigfaltigkeit). Σ' αὐτό τὸ χῶρο τῶν ποικίλων ἐποπτειῶν φυσικά δὲ βρίσκεται ἡ γνώση, ἀφοῦ δὲν μπορεί νὰ τὸ συλλάβῃ καὶ νὰ τὸ κωδικοποιήσῃ ἢ συνειδησῇ. Ἡ γνώση ἀρχίζει μὲ τὴ σύνθεση τῶν ἐποπτειῶν σὲ ἑνότητα.¹⁾ Ἄν αὐτὴ ἡ σύνθεση εἶναι τυχαία, τότε ἡ γνώση μας εἶναι ἐντελὴς ὀποκειμενική καὶ σχετική. Ἄν συντελεῖται κατὰ κανόνες λογικῆ ἀναγκαίους, τότε ἡ σύνθεση διὰ οὐδηγοῦσθαι στήν ἐπιστημονική γνώση. Ἔργο μας εἶναι λοιπὸν νὰ ἀναζητήσουμε αὐτὲς τὶς ἀρχές, ποὺ διὰ συνέθεσαν ἀναγκαστικά τὸ ἄπειρο τῆς ἐποπτείας μας. Αὐτὲς οἱ ἀρχές δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς σύνθεσης, ποὺ τὸ δίνει μόνη ἡ ἐποπτεία, ἀλλὰ μὲ τὸν τρόπο τῆς σύνθεσης τῶν ἐποπτειῶν. Ἀναζητᾶμε δηλαδή ἔννοιες, ποὺ γιὰ περιεχόμενο δὲν ἔχουν καμμιά ἐποπτεία, ἀλλὰ μόνον τὸν τρόπο τῆς σύνθεσής της.

Στὴν ἀναζήτηση αὐτὴν μπορεί νὰ βοηθηθῶμε ἀπὸ τὴν παρατήρηση πὼς γνώση εἶναι πάντοτε κρίση. Πρέπει λοιπὸν, γιὰ νὰ ζῶμε ἐμπειρία (Erfahrung), νὰ συνθέσουμε τὶς ἐποπτείας στήν κρίση. Ἔτσι παίρνουν οἱ συνθετόμενες ἐποπτείες στήν κρίση τὴ θέση ὀποκειμένου καὶ κατηγορουμένου καὶ μπορεί νὰ συμπληρωθοῦν, πὼς ὅσοι εἶναι οἱ τρόποι τῆς ἀντικειμενικῆς σύνθεσης τοῦ ὀποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου στήν κρίση, ἀνάλογες διὰ εἶναι καὶ οἱ μορφαί τῆς ἀντικειμενικῆς σύνθεσης τῶν ἐποπτειῶν στήν κρίση. Σὲ κάθε μορφή κρίσης διὰ πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ καὶ μιὰ μορφή σύνθεσης ἐποπτικῶν στήν κρίση. Καὶ συμπραίνει ὁ Kant, πὼς οἱ λόγοι οἱ θεμελιωτικοὶ τῆς σύνθεσης τῶν ἐποπτειῶν, δηλαδή τῆς γνώσης τῶν φαινομένων, μπορεί νὰ συναχθοῦν ἀπὸ τὶς λογικῆς μορφαί τῆς κρίσης.²⁾ Οἱ λόγοι αὐτοὶ ὀνομάζονται κατηγορίες.

1) G e y s e r Das Gesetz der Ursache (1833) σελ. 9.

2) Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ νεώτερη ἐπεξεργασία τῆς κρίσης, φιλοσοφία, προχώρησε πολὺ πέρα ἀπὸ τὸν ἴδιότητά της. Ὁ Kant τὸν πίνακα τῶν μορφῶν τῆς κρίσης τὸν πῆρε περίπου ἑταίμο ἀπὸ τὴν τυχαία λογική καὶ ἔβλησε τὸν πίνακα τῶν μορφῶν τῆς σύνθεσης τῶν ἐποπτειῶν, τῶν κατηγοριῶν, νὰ τὸν συντάξῃ παράλληλα μὲ τὸν πίνακα τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως τὸν εἶχε τακτοποιήσει ἡ μεσαιωνική του ἐπεξεργασία. Οἱ νεώτεροι εἶδαν πρῶτα μιὰ συ-

Ὁ πίνακας τῶν μορφῶν τῆς κρίσης παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς:

Διακρίνονται οἱ κρίσεις I) κατὰ τὴν ποσότητα, σὲ ἀτομικές, μερικές καὶ γενικές, II) κατὰ τὴν ποιότητα, σὲ καταφατικές, ἀποφατικές καὶ ἀπειροδύναμες,¹⁾ III) κατὰ τὴν ἀναφορά, σὲ κατηγορικές, ὑποθετικές καὶ διαζευκτικές καὶ IV) κατὰ τὸν τρόπο, σὲ προβληματικές, βεβαιωτικές καὶ ἀποδεικτικές.

Οἱ κατηγορίες διακρίνονται I) κατὰ τὴν ποσότητα, σὲ ἐνότητα (τὸ μέτρο), πολλαπλότητα (τὸ μέγεθος) καὶ ὁλότητα (τὸ ὅλον), II) κατὰ τὴν ποιότητα σὲ πραγματικότητα, ἄρνηση καὶ περιορισμό, III) κατὰ τὴν ἀναφορά σὲ οὐσία, αἰτία καὶ κοινότητα, IV) κατὰ τὸν τρόπο, σὲ δυνατότητα, πραγματικότητα ἢ ὑπαρξη καὶ ἀναγκαιότητα.

Εἶναι γιὰ τὸν Kant φανερὴ ἡ ἀντιστοιχία τοῦ πίνακα τῶν μορφῶν τῆς κρίσης καὶ τῶν κατηγοριῶν.²⁾ Ἡ μορφή τῶν κρίσεων δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπηρεάζῃ τὸν τρόπο πού μέσ' στὴν κρίση συνθέτονται οἱ παραστάσεις.

Μιὰ εἰδικώτερη ἔρευνα θὰ διασαφηνίσῃ τὴν ἔννοια τῆς κάθε μιᾶς κατηγορίας.

1. Κάθε ἀντικείμενο αἰσθητό, μιὰ πού εἶναι δεκτικὸ μαθηματικοῦ προσδιορισμοῦ, χρονικοῦ καὶ χωρικοῦ, γιὰτὶ ἄλλοιῶς δὲν θὰ ἦταν δεκτικὸ ἐποπτείας καὶ δὲν θὰ εἶχε ὑπαρξη γιὰ τὸ θεωρητικὸ ὑποκείμενο, γιὰ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο γνώσης, θὰ πρέπη νὰ ὀρισθῇ κατὰ ποσότητα. Ἐκεῖνο πού στὴν κρίση θέλομε νὰ προσδιορίσωμε καὶ νὰ γνωρίσωμε εἶναι τὸ ὑποκείμενο τῆς κρίσης. Αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο, ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε αἰσθητικὸ προσδιορισμὸ καὶ προσδιορισμένο μόνο ἀπὸ τὴν καθαρὴν ἐποπτεία, ἔχει πάντα μιὰ ποσότητα. Γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ ποσοτικοῦ προσδιορισμοῦ περιττεύει κάθε ἐξήγηση, ἀφοῦ στηρί-

τηγορία μπορεῖ ν' ἀντιστοιχῇ σὲ πολλές μορφές κρίσης καὶ μιὰ μορφή κρίσης σὲ πολλές κατηγορίες. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἓνα σημεῖο πού δὲν ἐπηρεάζει τὴν οὐσία τοῦ ζητήματος, τὴ θεμελίωση τῶν κατηγοριῶν. Τὸ τί θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ τίς βροῦμε, ἀν ἡ τυπικὴ λογική, ἢ, ὅπως τὸ θέλουν οἱ νεοκαντιανοί, τὰ φυσικομαθηματικά, αὐτὸ εἶναι δευτερώτερο. Cohen, Logik d. reinen Erkenntnis, 1922 σελ. 49, Windelband, Lehrbuch d. Geschichte d. Phil. 1921, σελ. 458.

1) Τὸν ὄρο τὸν παίρνω ἀπὸ τὴν Λογική (1932) τοῦ κ. Θ. Βορέα, σελ. 60.

2) Kant Kr. d. r. V. § 10 σελ. 92.

ζεται στην κα' ὅλας ἀντικειμενικά θεμελιωμένη μαθηματική σκέψη. Ἡ ποσότητα δὲν εἶναι νοητή α) χωρὶς τὴ βίαση τῆς ποσοτικῆς μέτρησης, τὴ μονάδα, β) χωρὶς τὸ δυνατό τῆς ἐκ' ἄπειρον ἐπιανάληψης τῆς μονάδας, τὴν πολλότητα, γ) χωρὶς τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς μέτρησης, ποῦ συλλαμβάνει τὴν πολλότητα σὲ μίαν ἐνότητα, δηλαδή τὴν ὁλότητα.¹⁾ Γι' αὐτὸ κατηγοροῦν τῆς ποσότητας εἶναι ἡ ἐνότητα, ἡ πολλότητα καὶ ἡ ὁλότητα.

2. Τὸ κατηγορούμενο προσδίδεται ἢ θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς στὸ ὑποκείμενο τῆς κρίσης, καταρρίπτει ἢ ἀπαρρίπτει τὸ περιεχόμενό του. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ οἰαδήποτε περιεχόμενο, ποῦ μαρτυρεῖ ἡ αἰσθητικὴ ἐκείνη προσδίδει στὸ κατηγορούμενο, αὐτὸ τὸ οἰαδήποτε περιεχόμενο τοῦ κατηγορουμένου ἢ προσδίδεται ἢ δὲν προσδίδεται στὸ ὑποκείμενο· καὶ σχηματίζονται εἴη οἱ καταφατικὲς καὶ οἱ ἀπαρριπτικὲς κρίσεις. Ὅταν ὅμως καταρρίπται, τότε βεβαιώνεται στὸ ὑποκείμενο τῆς κρίσης, ποῦ εἶναι φησικῶς καὶ ἀντικείμενο τῆς γνώσης, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ προσδιορισμοῦ, ποῦ περιέχεται στὴν παρὰ τὴν αἰσθητικὴν ἀπορρίπτονται εἴη ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου κατὰ τὸν προσδιορισμὸν αὐτὸ (α. γ. στὴν κρίση «τὸ χαρτὶ εἶναι ἄσπρον» ἡ πραγματικότητι τοῦ ἄσπρου). Ἀντίθετα, στὴν ἀρνητικὴ κρίση διαπιστώνεται ἡ μὴ πραγματικότητι τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐποπτείας. Συχνὰ ὅμως ἡ ἀρνητικὴ δὲν εἶναι ὁλοκληρωτικὴ. Ἀποκλείει εἶναι ἐνδεχόμενα ἢ καὶ περισσύτερα καὶ ἀρῆνει ἄλλα πολλὰ ἀνοικτὰ. Ὁ προσδιορισμὸς ἔχει ἴδιον τὸν χαρακτηριστὸν τοῦ περιουσιακοῦ, μίαις ἀρνήσεως τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐποπτείας, ποῦ ἀρῆνει ὅμως πολλὰ ἐνδεχόμενα γιὰ τὴν πραγματικότητι τῆς. Κατὰ τὴν τριακὴ λογικὴ, μίαι τέτοιαι κρίσις εἶναι καταφατικὴ. Ἡ οἰατικὴ ὅμως λογικὴ ἀνισχυρίζεται γὰρ κίνη τὴν διάκρισιν αὐτὴν, γιατί δὲν στηριζομένη ἐπὶ τὴν θέσιν τοῦ κατηγορουμένου ὡς τοιοῦτου ἀπέμεινεν τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ ἐπὶ τὴν θέσιν τῆς ἐποπτείας, ποῦ ἐννοεῖται στὸ κατηγορούμενο, ἀπέμεινεν τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης, στὸ ὁποῖο τὸ κατηγορούμενο ἀναρρῆται. Ὅταν λέγω «ἡ ψυχὴ εἶναι μὴ ἰσχυρὴ», κατὰ τὴν τριακὴ λογικὴ, ἔχω μίαι

1) Ναιτοργ ἐν. ἀν. σελ. 14 γ. ε.

2) Κ. Fischer ἐνθ. ἀν. σελ. 123.

3) Κρ. δ. τ. V. § 9 σελ. 88.

κρίση καταφατική. Ἀλλὰ γὰρ τὴν οὐσιαστικὴν λογικὴν ἢ ἔννοια «μὴ θνητὴ» δὲν προσδιορίζει τὴν πραγματικότητα, τὴν ποιότητα τῆς ψυχῆς· ἀπλῶς ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον τῆς θνητότητας καὶ ἀφήνει ἀνοιχτὲς ὅλες τὶς ἄλλες ποιότητες τοῦ μὴ θνητοῦ. Μὲ αὐτὴν τὴν κρίση δὲν προσδιορίζεται ἡ πραγματικότης τοῦ ὑποκειμένου, ὅπως στὶς καθ' αὐτὸ καταφατικὲς κρίσεις· ἀπλῶς ἀποκλείεται τὸ νὰ εἶναι ἡ ψυχὴ θνητὴ. Περιορίζονται μονάχα τὰ ἐνδεχόμενα τοῦ ποιοτικοῦ τῆς προσδιορισμοῦ. Ὅταν ἡ ἐποπτεία, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κατηγορούμενον, συνθέτεται μὲ τὴν ἐποπτεία, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμενον τῆς κρίσης καταφατικῶς, τότε εἶναι φανερόν ὅτι διαπιστώνεται ἡ πραγματικότης τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης. Ὅταν ἡ κρίση εἶναι ἀποφατικὴ, τότε διαπιστώνεται πῶς τὸ ἀντικείμενον δὲν ἐκδέχεται τὸν προσδιορισμόν, ποὺ περιέχει ἡ παράσταση τοῦ κατηγορουμένου καὶ ἔχομε τότε τὴν κατηγορία τῆς ἄρνησης ποὺ διέπει τὴ σύνθεσιν τῶν παραστάσεων. Ἐτέλος, ὅταν ἡ κρίση εἶναι ἀπειροδύναμη, δὲν ἔχομε οὔτε πραγματικότητα, οὔτε ἄρνησιν· ἔχομε μερικὴν ἀρνητικὴν συνθετικὴν σχέσιν, ἔχομε περιορισμόν, ποὺ ἀφήνει πολλὰς δυνατότητας πραγματικότητας, δηλαδὴ θετικῆς σύνθεσης τῶν δύο ἐποπτεϊῶν. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῶν κατηγοριῶν τῆς ποιότητας.

β. Τὸ ὑποκείμενον τῆς κρίσης ἔχει τὶς ἀκόλουθες δυνατὰς σχέσεις πρὸς τὸ κατηγορούμενον· α) τὸ κατηγορούμενον καθορίζει μιὰν ιδιότητα τοῦ ὑποκειμένου, προσδιορίζει τὴν οὐσίαν του κατὰ ἓνα συμβεβηκός.¹⁾ Μιὰ ἔννοια ἐδῶ προσδιορίζει τὴν ἄλλην. β) Τὸ ὑποκείμενον εἶναι ὁ λόγος καὶ τὸ κατηγορούμενον ἡ ἀκολουθία (ὑποθετικὴ κρίση). «Ἄν ὑπάρχει πλήρης δικαιοσύνη, πρέπει ὁ ἔμμονα κακὸς νὰ τιμωριέται». Ἐδῶ τὸ ὑποκείμενον εἶναι «ἂν ὑπάρχει πλήρης δικαιοσύνη», τὸ κατηγορούμενον «ὁ ἔμμονα κακὸς πρέπει νὰ τιμωριέται». Τὸ εἰς ὑπάρχει δικαιοσύνη δὲν τὸ ξαίρομε. Ξαίρομε πῶς μιὰ ἐξάρτησις λογικὴ ὑπάρχει μετὰ τὴν τῆς μιᾶς ἐποπτείας, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμενον καὶ τῆς ἄλλης, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον. Ὅταν ὑπάρχει ἡ μιὰ, πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ καὶ ἡ ἄλλη. γ) Καὶ στὴν κοινότητα ὑπάρχει ἐξάρτησις τῶν ἐπο-

1) Ἡ σχέση αὐτὴ τῆς οὐσίας καθὼς καὶ ἡ σχέση τῆς αἰτιότητος θὰ καθορισθῶν σαφέστερα παρὰ κάτω, ὅταν θὰ μιλήσωμε γὰρ τὶς ἀναλογίας τῆς ἐμπειρίας.

ππειῶν, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαστικὴ ἀκολουθία. Στὴν κοινότητα ἢ σφραῖρα τοῦ ἐπιστητοῦ διαφεύγει πρὸς δύο ἢ περισσότερα ἐνδεχόμενα καὶ τοῦ ἐνὸς ἢ κατὰύραση ἀποκλείει τὰ ἄλλα· π. χ. ὁ κόσμος ἔγινε εἴτε τυχαία, εἴτε ἀπὸ μιᾶν ἐσωτερικὴν ἀναγκαιότητα, εἴτε ἀπὸ μιᾶν ἐξωτερικὴν αἰτία. Ἀλλοῦς ὁ κόσμος δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ. Στὴν διαγνωστικὴν αὐτὴ κρίση περιέχονται ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα· τὸ ἓνα ὅμως ἀποκλείει τὸ ἄλλο.¹⁾

4. Τὸ περιεχόμενο τῆς κρίσης μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ κατὰ τὸ ποσόν, τὸ ποιόν καὶ τὴ συνάρτη. Ἄλλη ἀποψη δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς. Μπορεῖ ὅμως νὰ ἐξετασθῆ ἡ κρίση καὶ κατὰ τὴν ἀξία τοῦ τὸ συνδετικῆς (copula) ἔχει γιὰ τὴ γνώση. Πρὸς τὴ γνώση ὁδηγοῦν ὁρισμένες βαθμίδες. Μπορεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης νὰ προσδιορισθῆ μόνον κατὰ τὸ ὅτι ἔχει τὸ εἶναι του, νοητὸ ἢ αἰσθητὸ, λογικὴ δυνατότητα ὑπαρξῆς. Αὐτὸ εἶναι ἡ πρώτη βαθμίδα. Τίποτε δὲν ὑπάρχει, ἂν δὲν εἶναι διανοητικὰ δυνατὴ ἢ ὑπαρξή του, ἂν δὲν συντρέχουν καὶ οἱ λογικὲς προϋποθέσεις τῆς ὑπαρξῆς του. Αὐτὴ τὴν συνδρομὴ τῶν μορφολογικῶν προϋποθέσεων σημαίνει ἡ κατηγορία τῆς δυνατότητας. Ἡ πραγματικότητα ἢ ὑπαρξή (Dasein) εἶναι καὶ ὅλας ἓνας εἰδικότερος προσδιορισμὸς. Ἐδῶ δὲν συντρέχουν μόνον οἱ λογικὲς προϋποθέσεις τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ ἡ αἰσθησιμὴ δηλαδὴ ἔχομε ἐδῶ ἐμπειρικὴ γνώση τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ τρίτη βαθμίδα τῆς γνώσης ἀφορᾷ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀντικειμένου· ὅταν δὲν διαπιστώνομε μόνον τὴν ὑπαρξή τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς, ὅτι αὐτὴ ἢ ὑπαρξή εἶναι ἀναγκαία, καὶ δὴ, καθὼς ἡμεῖς δοῦμε, ὅταν θὰ μιλήσωμε γιὰ τὰ αἰτήματα (Postulate) τῆς σκέψης, εἶναι προσδιορισμένη κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας. Ἡ ἀναγκαιότητα δὲν εἶναι παρὰ μιᾶ ἄλλη πλευρὰ τῆς αἰτιότητας. Μόνον σ' αὐτὴ τὴ βαθμίδα ὑπάρχει γνώση ἐπιστημονικὴ. (Ὅλοι οἱ φυσικοὶ νόμοι ἀμελιώνονται στὴν κατηγορία τῆς ἀναγκαιότητας.)²⁾

Αὐτὰ εἶναι τὰ χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα τῶν κατηγοριῶν. Ἡ λογικὴ ὑπαρξή καὶ ἐν μέρει καὶ ἡ σχέση των μὲ τίς μορφὲς τῆς κρίσης δὲν μπορεῖ ν' ἀμφισβητηθῆ. Ἡ δυσκολία γινώσκειν αὐτὴ

1) Kant Kr. d. r. V. § 9 σελ. 89.

2) Kant Kr. d. r. V. § 9 σελ. 89 κ. ε.

στιγμὴ ποὺ θὰ θελήσωμε νὰ ὑποστηρίξωμε πὼς οἱ κατηγορίες εἶναι ὄροι τῆς ἀντικειμενικῆς, δηλαδὴ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Αὐτὸ ἀκριβῶς κάνει ὁ Kant, μὲ τὴν περιφνημὴ ἀπαγωγὴ τῶν κατηγοριῶν, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθῆ τὸ δυσκολώτερο πρόβλημα τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ ἰσχύου λόγου.

6. Ἀπαγωγὴ τῶν κατηγοριῶν.

Ἄν τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσης ἦταν ἐντελῶς ἄσχετα μὲ τὸ ὑποκείμενο ποὺ γινώσκει καὶ προσέρχονταν σ' αὐτὸ ἐντελῶς ἔτοιμα καὶ αὐτοτελεῖ, τότε θὰ ἦταν ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ ἐξηγηθῆ, πὼς οἱ συνθέσεις τῶν παραστάσεων, ποὺ ἐπιτελεῖ τὸ ὑποκείμενο στὴν κρίση, εἶναι ὄροι τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσης· πὼς μιὰ ἐντελῶς ὑποκειμενικὴ πράξις, ἢ σύνθεσις τῶν παραστάσεων στὴν κρίση, δίνει ἀντικειμενικότητα σὲ πράγματα, ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Θὰ μπορούσαν μὲ ἄλλα λόγια οἱ κατηγορίες τότε μόνο νὰ γίνουν ὄροι τῆς ἀντικειμενικότητος τῆς γνώσης, ἂν τὰ ἀντικείμενα ποὺ θέλομε νὰ γνωρίσωμε, βρισκόταν σὲ ἐξάρτησι ἀπὸ τὴ συνθετικὴ ἐνέργεια τοῦ ὑποκειμένου, καὶ δὴ ἂν ἢ ὑπαρξή των γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ συνείδησι, ἐξαρτόνταν ἀπὸ τὴς κατηγορίες. Εἶδαμε κι' ὅλας πὼς ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος εἶναι ὄροι τῆς ἐποπτικῆς ὑπαρξῆς τῶν φαινομένων καὶ καταλήξαμε στὸ συμπέρασμα, πὼς χρόνος καὶ χῶρος καὶ μαζί των ἢ γεωμετρία καὶ ἢ ἀριθμητικὴ, ἔχουν ἀντικειμενικὸ κῦρος, γιὰ τὰ κατ' ἰδίαν φαινόμενα, δὲν εἶναι παρὰ δημιουργήματα σύμφωνα μὲ τὴς μορφῆς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χῶρου· ἔξω ἀπὸ αὐτὴς τὴς μορφῆς εἶναι ἀδιανόητα. Τότε μόνον θὰ ἀποδείξωμε πὼς οἱ κατηγορίες εἶναι οἱ λόγοι ποὺ θεμελιώνουν τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἂν μπορούσαμε νὰ διαπιστώσωμε, πὼς τὰ φαινόμενα ὡς σύνολο, μὲ ἄλλα λόγια, πὼς ἢ φύσις εἶναι ἀδύνατη χωρὶς καὶ ἔξω ἀπὸ τὴς κατηγορίες. Πρὸς τὰ ἐκεῖ κατευθύνεται ἢ ἐρευνά μας.

Ξεκινᾶμε ἀπὸ ἓνα ἀναμρισητὴ σταθερὸ σημεῖο· πὼς ἢ αἰσθησι δὲν μᾶς δίνει τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰν ἀπειρία ἀπὸ ἀκατάτακτες ἐντυπώσεις. Ὁ δρόμος πρὸς τὴν γνώσι ὅμως εἶναι ὁ δρόμος πρὸς τὴν τάξι καὶ τὴν σύνθεσι. Καὶ ἢ πρώτη πράξις πρὸς τὴν σύνθεσι εἶναι ἢ ἀντίληψι καὶ ἢ παραστάσι καὶ ἢ τοποθέτησις τῆς στὸ χρόνο καὶ στὸ χῶρο.

Αὐτὴ τὴν πράξη τὴν ἐπιτελεῖ, καὶ ὡς εἶδαμε, ἡ ἐποπτεία, προσδιορίζοντας τὶς περιπτώσεις χωρικά καὶ χρονικά ἢ καὶ μόνο χρονικά. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη «στιγμὴ» (Moment) τῆς σύνθεσης.¹⁾ Τὸ νὰ μπορούμε ὅμως μονίχα νὰ ἀντιλαμβάνομαστε ἀσύνδετα τὸ α καὶ ἕστερα τὸ β καὶ μετὰ τὸ γ, δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ θεωρία. Πρέπει νὰ μπορούμε νὰ συγκρατοῦμε καὶ σὲ καὶθε νέα περίπτωση νὰ ἀνακαταστήνομε τὶς περιπτώσεις. Μόνο ἀπὸ αὐτὴν τὴν λογικὴ ἀνάγκη τῶν περιπτώσεων γίνεται δυνατὸς ὁ σχηματισμὸς ἐνὸς ἀντικειμένου ἐπιστητοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ δευτέρη στιγμὴ τῆς σύνθεσης. Μὰ ἡ ἀνακαταστάσις αὐτὴ τῶν περιπτώσεων δὲν θὰ ἦταν ἐξουρηγετική γιὰ τὴ γνώση, ἂν ἐγίνονταν τυχαῖα καὶ ὄχι σύμφωνα μὲ ὁρισμένους κανόνες. Μὰ τέτοια ποὺ ἀκολουθεῖ κανόνες ἀνακαταστάσις λέγεται συνειρημὸς (Assoziation).²⁾ Ἄν ὅμως πάλι οἱ κανόνες αὗτοι ἦταν μονίχα ἑσχευμενικοί καὶ ἡ ἀνακαταστάσις λάμβανε χώραν μὲ ἄλλον τρόπον ἀπὸ ἕνα καὶ μὲ ἄλλο ἀπὸ ἄλλο ὑποκείμενο καὶ πάλι δὲ θὰ φησάμεν αὐτὴ σύνθεσις, ποὺ χρεωάζεται ἡ γνώση, αὐτὴ σύνθεσις ποὺ εἶναι ἀνιχνύσιμη ἀπὸ τὴν ποικιλίαν τῶν ὑποκειμενικῶν διαμορφώσεων, αὐτὴν ἀντικειμενικὴν ἀντίθεσιν. Ἄν δὲν ὑπάρχει μιὰ τέτοια σύνθεσις τότε δὲν θὰ ἔπαύσῃ καὶ ἕνας κοινὸς γιὰ ὅλους αἰσθητὸς κόσμος. Αὐτὴ τὴν ἀντικειμενικὴν ἀνακαταστάσις καὶ τὸν συνειρημὸν ὀνομαζόμεν *συνγένεια* (Affinität).³⁾

Καὶ μ' αὐτὴν ὅμως δὲν θὰ ἦταν ἡ ἀνάλυσή μας μορφολογικὰ ὁλοκληρωμένη. Λέει μάλιστα τὸ καιρὸ σημεῖον, ποὺ ὅλη αὐτὴ τὴ σειρά τῶν συνθέσεων θὰ τὴν ἀνήγαγε σὲ γνώση. Διὸν τὸ παρατηροῦμε ἡμέσως, γιὰτὶ ἀθελα τὸ σκεπτόμαστε μαζί μὲ τὴν ἀνακαταστάσις καὶ δὲν προσέχομε ποτὲ νὰ τὸ διακρίνομε. Εἶναι ἡ διαπίστωσις ὅτι ἴσως ἀνακαταστήσαμε εἶναι τὰ ἴδια ποὺ εἶχαμε πρὶν αὐτὴν περιστασιὴ μας. Ἄν δὲν ἦταν δυνατὴ αὐτὴ ἡ διαπίστωσις τῆς ἐνάγκης τῶν περιπτώσεων, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ συλλεῖθῃμε ἐνῆκα τὴν ποικιλίαν τῶν περιπτώσεων, νὰ ποῦμε, πὼς αὐτὸ ποὺ σκεπτόμαστε τώρα, εἶναι τὸ ἴδιον ποὺ σκεπτόμαστε πρὸ ἐνὸς λεπτοῦ, τότε θὰ ἦταν μετὰ γιὰ τὴ γνώση

1) Kant Kr. d. r. V. (πρώτη ἔκδοσις) IV σελ. 77.

2) Kant ἔνθ. ἀν. σελ. 85, 99.

3) Kant ἔνθ. ἀν. σελ. 90.

ὅλη ἡ ἱκανότητα νᾶχουμε παραστάσεις. Αὐτὴν τὴν ἱκανότητα τῆς διαπίστωσης τὴ λέμε ἀναγνώριση (Rekognition).¹⁾ Ἡ ἀναγνώριση εἶναι ἡ ἐνιαία σύλληψη τοῦ ἀντικειμένου, μέσῳ τῶν ποικίλων παραστάσεων καὶ ἀναπαραστάσεων· εἶναι γι' αὐτὸ ἡ οὐσία τῆς ἔννοιᾶς, ποὺ ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἐνότητα τῶν παραστάσεων στὸ ἀντικείμενο ἐκφράζει καὶ εἶναι γι' αὐτὸ ἡ οὐσία τῆς κρίσης καὶ τῆς γνώσης γενικά.²⁾

Ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀπρόσιτο γιὰ τὴν γνώση, χωρὶς τὴν ἀναγνώριση, αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ εὐκόλο νὰ τὸ καταλάβῃ κανεὶς, ἀρκεῖ νὰ σκεφθῇ πῶς οἱ ἐπιστῆμες εἶναι συστήματα ἐννοιῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν κρίσεων καὶ πῶς καμμιά ἐννοια δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ, χωρὶς τὴν διαπίστωση τῆς ταυτότητος τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ ἄλλοτε ἀντιληφθῆκαμε καὶ τώρα ἀναπαριστῶμε, χωρὶς τὴν ἐνιαία ἀναφορὰ τῶν διαφόρων παραστάσεων σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενο. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἀπαιτεῖ μιὰ σύγκριση ποὺ συντελεῖται στὴν κρίση. Μὲ ἄλλα λόγια αὐτὴ ἡ διαπίστωση εἶναι ἀκριβῶς ἡ κρίση, δηλαδὴ ἡ σύνθεσις στὴν ἐννοια.

Τώρα ξαίρομε τὰ στοιχεῖα ποὺ πρέπει νὰ συντρέχουν γιὰ νὰ ὑπάρχῃ γνώση. Πρέπει ἡ διαπίστωση, ἡ ἀναγνώριση, αὐτὴ ἡ τελευταία βαθμίδα τῆς σύνθεσης τῶν παραστάσεων, νὰ μὴν ἔχῃ σχετικὸ καὶ ὑποκειμενικὸ χαρακτήρα. Πῶς εἶναι ὅμως αὐτὸ δυνατό; Πῶς δηλαδὴ θὰ ἦταν δυνατό ἡ ἀναγνώριση νὰ μὴν εἶναι τὸ προῖόν τῆς αὐθαιρεσίας τῆς συνείδησης, ποὺ τὴν ἐκτελεῖ, ἀλλὰ μιᾶς λογικῆς ἀναγκαιότητος;

Μιὰ ποὺ ἡ αἴσθησις παρέχει μόνο μεμονωμένες ἐντυπώσεις, εἶναι εὐκολονόητο, πῶς καὶ ἡ ἀναπαράστασις καὶ ἡ ἀναγνώρισις, δηλαδὴ ἡ σύνθεσις εἶναι ἔργο τῆ θεωρητικῆς συνείδησης. Γιὰ νὰ καταλάβωμε λοιπὸν τὸ βαθύτερο νόημα τῆς ἀναπαράστασις καὶ τῆς ἀναγνώρισις καὶ τέλος γιὰ νὰ ὀλοκληρώσωμε τὴν ἐννοια τῆς συγγενείας τῶν φαινομένων (Affinität der Erscheinungen) εἶναι ἀνάγκη νὰ καθορίσωμε τὴν ἐννοια τῆς θεωρητικῆς συνείδησης ποὺ τὴς ἐπιτελεῖ. Οἱ πρὸ πολλῆς παρανοήσεις στὴ γνωσιολογία προέρχονται ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῆς ἀκριβοῦς ἐννοιας τοῦ συνειδότος.

1) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 86.

2) K. Fischer ἐνθ. ἀν. σελ. 429 κ. ε.